

Sandro De MARIA - Marco PODINI

ARHITEKTONSKA DEKORACIJA AUGUSTEUMA IZ NARONE

THE ARCHITECTURAL DECORATION OF THE AUGUSTEUM

UDK: 904: 726.1.04] (497.5 Vid)
726.1.032.7 (497.5 Vid)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. 9. 2003.

Odobreno: 30. 11. 2004.

Sandro De Maria

Marco Podini

I, 40123 BOLOGNA

Università degli Studi di Bologna

Piazza San Giovanni in Monte 2

U tekstu je obrađena arhitektonska dekoracija Augusteuma iz Narone u odnosu na dosad poznatu rimsku arhitektonsku dekoraciju. Datirana je u srednje Augustovo doba.

Iskapanje Augusteuma iz Narone na svjetlost je iznijelo mnogobrojne fragmente arhitektonske dekoracije, od kojih se, ipak, samo jedan dio odnosi na hram. Istraženo područje sadrži kompleksan i artikuliran niz građevina (forum, tzv. "kurija", portik i druge gornje strukture), koje, iako u međusobno tijesno povezanim odnosima, karakterizira vlastita arhitektonska i dekorativna funkcionalna autonomija. Mramor je slabo prisutan na javnim građevinama Narone, dok je potvrđena obilna uporaba lokalnoga vapnenca, koji se nesumnjivo lako pronalazi na okolnome području.¹ Isti fenomen susrećemo, sa značajnim kronološkim podudaranjem (kraj I. st. pr. Krista - početak I. st. po. Kr.), na drugim relativno bliskim područjima, kao u Puli i Trstu, i u nekim

---

¹ Opravdano je za pretpostaviti da su i druge građevine grada, potvrđeno iz epigrafskih izvora, bile izgrađene od lokalnoga vapnenca. To, uostalom, potvrđuje pronađeno obilje ponovno korištenoga materijala na suvremenim građevinama. Osim toga, važno je istaknuti da na tom području nema mramora. Uostalom, Dalmacija, koja je na raspolaganju imala mnogo kamena visoke kvalitete za izgradnju, mogla si je dopustiti da bude selektivna u odabiru skupih materijala, tako da su u našem slučaju korišteni samo za realizaciju skulpturalnoga ciklusa: WARD-PERKINS 1975, str. 38-39. Cfr. RINALDI TUFUFI 1989, str. 83-86; MARIN 2001, str. 97 ss.

značajnim središtima sjeverne Italije, kao na primjer Bresci i Veroni.² Proučavanje sveukupnoga materijala, skupljena za vrijeme iskopavanja, omogućilo je odabir jedne prije svega relevantne cjeline fragmenata arhitektonske dekoracije koju karakterizira evidentna proporcionalna, stilska i kronološka ujednačenost (a koja pripada u srednje Augustovo doba). Ta je analiza, posebice, dovela do određivanja dviju kategorija materijala, ovisno o tome je li pripadnost građevini sigurna ili se samo može pretpostaviti. Posebno će se razmatrati materijali koji se sigurno ne pripisuju Augusteumu.

Hramu sigurno pripadaju mnogobrojni fragmenti akroterija (maksimalno sačuvana visina 0,34 m; maksimalna dužina 0,30 m). Njihov veliki broj, zajedno sa stanjem dobre očuvanosti (iako se, ipak, radi o vrlo fragmentarnu materijalu), tumači se teškoćom eventualnoga ponovnoga korištenja elemenata tako nepravilne forme. Vrlo mali fragmenti ne dopuštaju preciznu rekonstrukciju tih akroterija, koji su morali biti velikih dimenzija, postavljeni na vrh timpana i u uglove krova. U svakom slučaju radi se o tipu s bazom koja se sastoji od jedne ili dviju kruna od akantovih listova, iz kojih se razvijaju plosnati različito isprepleteni listići, na način da zajedno stvaraju oblik velike palmete i tako možda preuzimaju složenu dekorativnu izradbu dalekoga helenističko-orijentalnoga podrijetla. Uz samo jednu iznimku (odnosi se možda na neku kasniju restauraciju) ti fragmenti međusobno pokazuju izvanrednu koherentnost u stilističkom profilu, prizivajući, načinom tretiranja akanta, modele iz razdoblja Drugoga trijumvirata i prvoga Augustova doba.

Augusteum je nesumnjivo veličanstvena cjelina, potpuno koherentna u formalnome profilu, od blokova vijenca, sačuvanih u potpunosti ili u malim fragmentima (mnogobrojni su dijelovi malih konzola, oluka i drugih dijelova ukrasa koji pripadaju istome redu).³ Visina tih elemenata je 0,60 m, dok je širina sačuvanih blokova 1,45 m. Vijenac trabeacije hrama tipa je malih konzola i kazeta, dekoriranih u odnosu na prve listovima akanta s dvama režnjevima na svakoj strani, (karakteriziraju ih mnogobrojne rebraste žilice i široke udubine u obliku trokuta na spoju listova), drugi od velikih cvjetova s dvostrukim vjenčićem s tučkom u sredini. Pregledno izvedena jonska *kyma* obrubljuje male konzole i kazete. Ispod vijenca jednostavne profilacije izmjenjuju se vrpce sa zupcima (duge, plosnate i bez povezujućih linija) i astragal, dok poviše teče kima s olukom i otvorima u obliku lavljih glava za otjecanje vode, koja se nakupljala u žlijebu na vrhu.

² Za ovo vidi npr. ROSSIGNANI 1975, str. 89; CAVALIERI MANASSE 1978, str. 191-193; FISHER 1996; DŽIN 1988, str. 139-145.

³ Cijeli sačuvani blokovi vijenca danas su konzervirani, naročito u arheološkoj zoni gdje je pronađen i jedan fragment podupirača timpana koji bi, s obzirom na mjesto pronalaska, mogao pripadati stražnjoj fasadi hrama. Jedan od tih elemenata, pronađen ranije, čuva se u Muzeju u Vidu zajedno sa mnogobrojnim drugim fragmenima malih dimenzija.

Značajnim se pokazao i pronalazak drugih dijelova vijenca, koherentnih i gotovo u skladu s dekorativnim profilom (možda su malo starije), ali ne što se tiče dimenzija. Zbog toga se pretpostavlja da ti fragmenti pripadaju drugim strukturama hrama, među kojima treba razmotriti ulazna vrata cele. Dimenzije tih fragmenata su: maksimalna visina 0,21 m; maksimalna sačuvana širina blokova je 0,23 m. Neki elementi vijenca, također malih dimenzija, mogu se datirati u doba Flavijevaca, ne pripadaju hramu već nekoj drugoj građevini u blizini, koja do sada još nije identificirana.

Augusteumu, međutim, sigurno pripadaju različiti ugaoni fragmenti abaka korintskih kapitela (jedini stvarno potvrđeni red u ovom kontekstu), čiji se veliki broj objašnjava, kao i u slučaju akroterija, nemogućnošću ponovne uporabe tako nepravilnih oblika, koji traže uklanjanje ispuščenja, a koje uglovi abaka imaju. Iako se ne mogu precizno datirati, ti elementi u potpunosti se uklapaju u augustovsku tradiciju. U ukupnome iskopanome materijalu nisu dokumentirani veći fragmenti istoga reda. Ipak, u općini Opuzen, u blizini Vida, sačuvan je lijep primjerak korintskoga kapitela nepoznata podrijetla, koji zbog dekorativnih i kronoloških karakteristika pokazuje znatnu stilističku sličnost s materijalima pripisanim Augusteumu. I u ovom slučaju vidljiv je potpun sklad s modelima iz srednjega Augustova doba. Kapitel je visok 0,805 m; promjer je 0,60 m; abak je identičan upravo navedenim fragmentima. Izrađen je od samo jednoga vapnenačkoga bloka. Listovi akanta, na dvjema gornjim krunama, imaju svaki po četiri dijela razdvojena u šiljate listiće, s udubinama u obliku kapljice na spoju listova, na koje se nadovezuju dva trokuta s otvorenim gornjim vrhom. Iz čvrstih isprepletenih mahunastih vitica s vrpčastim rubom izrastaju kaleži od dvaju listova iz kojih se izdižu krivulje i volute u obliku blago konkavne, još uvijek tanahne vrpce. *Kalathos* na kojem se jasno ističu četiri cvjetne stele abaka, potpuno je gladak.

Na kraju, vjerojatno je da hramu pripada serija kamenih fragmenata i fragmenata baze stupa i arhitrava. Nedostatak značajnih elemenata u dekorativnom profilu ipak nam ne dopušta precizno određivanje kronološke slike fragmenata, niti njihovo eventualno smještanje u hram, osim u slučaju jednog fragmenta arhitrava, čija je pripadnost glavnoj trabeaciji više nego sigurna zbog oblika i dimenzija.⁴

Stilistička i kronološka analiza toga materijala pokazala se efikasnom samo ako je strogo vezana s usporedbom urbanoga podrijetla. To je tako iz dvaju razloga. Prvi se odnosi na oskudnost specifičnih studija o rimskoj arhitektonskoj

---

⁴ Kada se usporede neki od dijelova stupa s velikim fragmentom atičko-rimske baze, datiranoga u srednje Augustovo doba i nesigurna podrijetla, vidljive su vrlo slične metričke karakteristike. Dakle, sasvim je moguće da je ova baza - trenutno raspoređena u skladu s fasadom hrama - njemu sigurno i pripadala.

dekoraciji u Dalmaciji. Drugi se čini usko povezan s ulogom koju je preuzela Narona pod vlašću Augusta, odnosno u vrijeme dodjeljivanja statusa kolonije. Odabir za sjedište imperijalnoga kulta sigurno je bio osnova za neočekivan urbanistički i monumentalni razvoj grada. Usporedba s modelima urbanoga podrijetla zbog toga ne mora izgledati neprikladna, pogotovo ako je sigurno da je taj razvoj promicala carska vlast koja je vrlo vjerojatno povezana s izravnim prijenosom dekorativnih tipologija iz glavnoga grada.⁵

Prema stilističkom profilu, karakteristika koja ujedinjuje sve te fragmente jedan je vid različitosti u odabiru i sjedinjavanju pojedinih dekorativnih elemenata. Obrada akanta koji nalazimo, na primjer kod akroterija, u skladu s helenističkom tradicijom pokazuje bujan vegetacijski ornament koji karakteriziraju listići na ugaonom dijelu, šiljati i s dubokom središnjom izbrazdanošću: inspirirana je sigurno tipičnim modelima iz razdoblja Drugoga trijumvirata i prvoga Augustova doba.⁶ Isto tako, važno je istaknuti visoku kvalitetu tih radova koja, prema našem mišljenju, pokazuje čisti urbani utjecaj: osim toga, takva izvedba radova teško bi se objasnila bez vjerojatnoga izravna utjecaja Rima, naročito na području koje se, prije Augustova doba, moglo smatrati romaniziranim gotovo isključivo u socijalnome i gospodarskom smislu, ali ne i urbanističkome i monumentalnome.⁷

Drugi aspekt koji proizlazi iz analize ovoga materijala nastaje iz konstatacije o koegzistenciji različitih stilističkih jezika, ali ipak u okviru istih dekorativnih elemenata. To je slučaj gore navedenih različitih blokova vijenca. Tu posebno spadaju dekorativne tipologije koje se jasno pozivaju na visoku - augustovsku tradiciju, kao oblik zubaca, obrada akanta koji čvrsto prijanja uz tijelo malih konzola i, možda, tip kazeta s velikim udubljenjem i glatkim unutarnjim okvirom.⁸ S druge strane, profil male konzole s dvostrukom

⁵ Značajne usporedbe mogu se, na primjer, napraviti s hramom Rima i Augusta u Puli, ali i u tom slučaju pridonos urbanih modela imao je velik utjecaj na krajnji rezultat. Cfr. CAVALIERI MANASSE 1978, str. 42.

⁶ U obzir ponajprije treba uzeti strog urez listova tih akroterija, dobro definiran rub i savršeno pravilne i simetrične kompozicije, što nas dovodi do dekorativnih modela tipičnih za razdoblje Drugoga trijumvirata i visokoga Augustova doba: cfr. PICARD 1963, str. 114, 116 i 118-122; PENSABENE 1973, str. 207-208.

⁷ Kronološki horizont u kojem su u osnovi moguće usporedbe za kapitele i akroterije je kraj I. st. pr. Kr. Potrebno je istaknuti kako se u ovom razdoblju pojavljuju druge važne inicijative, prije svega izgradnja hrama Rima i Augusta u Puli, kao i promocija imperijanoga kulta u Dalmaciji. Cfr. WILKES 1969, str. 82; HEILMEYER 1970, str. 43; CAVALIERI MANASSE 1978, str. 58-60, br. 25, tab. 10,2 i 10,4; str. 60-61, br. 26, tab. 11,1; str. 87-88, tab. 22,3; ZANINOVIĆ 1998, str. 37-44; MARIN 1999c, str. 265-269; MARIN 2001, str. 97-98.

⁸ Za moguću usporedbu sa spomenicima u Rimu i za opća pitanja vidi: STRONG, WARD PERKINS 1960, str. 24-26, tab. VIII; STRONG, WARD PERKINS 1962, str. 24; PENSABENE 1973, str. 207-208; CAVALIERI MANASSE 1978, str. 130, napomena 8; AMY, GROS 1979, str. 160-161.

volutom, prisustvo velikih cvjetnih ornamenata unutar gredišta, kao i izvedba jonske *kyme* jasno upućuju na modele srednjega Augustova doba.⁹ Isti “suživot” dekorativnih elemenata koji se odnose dijelom na visoko, a dijelom na srednje Augustovo doba, nalazimo i na kapitelu iz Opuzena, a i na raznim fragmentima abaka pronađenima na iskopu građevine, koji imaju potpuno slična obilježja kao abak (iako je slabo sačuvan) kapitela iz Opuzena, potvrđujući tako da potječu s Augusteuma. Zapravo, i prije i poslije Augustova doba, na abaku se dekorirao i polutrohil i kruna, a za vrijeme velikoga dijela Augustove vladavine on se nije gotovo nikada dekorirao, u skladu s tendencijom kojoj je cilj valoriziranje tektonske funkcije. U našem slučaju iznenađuje prisustvo samo jonske *kyme* poviše potpuno glatkoga polutrohila. Slični primjeri vrlo su rijetki i daleki u vremenu.¹⁰ Treba naglasiti da *kyma* abaka ima stilske karakteristike svojstvene Augustovu dobu: šiljati ovuli umetnuti u široke konkavne okvire koji ulaze u pozadinu.¹¹ Možda je moguće da je ta posebna kompozicija jedna vrsta varijante koja otkriva lokalni ukus koji teži obogaćivanju pojednostavnjena oblika (koji nalazimo na kapitelima hrama Rima i Augusta u Puli, potpuno bez dekoracije u skladu s urbanim modelima srednjoaugustovskoga doba) ili, obrnuto, pojednostavnjenju razvijenijih dekorativnih oblika (kao npr. kod abaka koji ukrašavaju slavoluk Sergijevaca, također u Puli, koji se datira u prvo julijevsko-klaudijevsko doba).

Ista karakteristika “nečega između”, što je izraz faze tranzicije, proizlazi iz analize cijeloga kapitela iz Opuzena. Istovremeno prisustvo različitih elemenata ili, bolje reći, oscilacija između, na neki način, prešućenoga napuštanja dekorativnih, još uvijek kasnorepublikanskih oblika (kao kod listića izbrazdanih u sredini koje nalazimo na kaležima vitica) i tendencija da se prihvate suvremeniji dekorativni oblici (koji, kao kod obrade plastike akanta i općih proporcija između pojedinačnih elemenata, idu čak i ispred svoga vremena, u vrijeme širenja po području), odlučujući su element za datiranje

---

⁹ Tom profilu potpuno su analogne npr. male konzole Kastorova hrama na rimskom forumu. Za tu problematiku vidi: STRONG 1953, str. 121; SÖDERSTRÖM 1948, str. 149, sl. 1,9; STRONG, WARD PERKINS 1962, str. 21-22, tab. XVIIc; GROS 1976, str. 231-232, napomena 303; CAVALIERI MANASSE 1978, str. 144, napomena 7; AMY, GROS 1979, str. 163.

¹⁰ U najranijem Augustovu dobu polutrohil često ima dekoraciju s vegetabilnim motivima; kasnije je, naprotiv, taj dio dekoriran s motivom kuglica. Jonska *kyma* pojavljuje se i prije i poslije te faze na kruni abaka: HEILMEYER 1970, tab. 13,1 i 36,3-4.

¹¹ Cfr. tip ovula, sa središnjom strjelicom koja prijanja uz žljebove i vanjske donje krajeve s proširenim vrhom, nalazimo na dekoracijama Augustova foruma i pulskim trabeacijama u prvim godinama II. st. po. Kr.: STRONG, WARD PERKINS 1962, str. 14-15 i str. 17, tab. XVIIc; CAVALIERI MANASSE 1978, str. 144, napomena 7; DŽIN 1998, str. 139-145.

kapitela u srednje Augustovo doba.¹² Kao što se vidi, toj kronologiji globalno vode svi drugi elementi sačuvane arhitektonske dekoracije.

Promatrajući stilističke karakteristike tih fragmenata arhitektonske dekoracije, mogu se izvući dva zaključna stava. S jedne strane imamo jasna saznanja da su provincijske radionice imale na raspolaganju mnoštvo modela “predloženih” i promicanih iz prijestolnice, te da su se osjećale slobodnima u odabiru određenih motiva u skladu s ukusom i traženjima lokalne zajednice. Orijentacija u Augustovu dobu zapravo nije toliko značila nametanje jednoga određenoga dekorativnog stila, već je sugerirala uravnoteženu kompoziciju različitih elemenata. To ne znači da *ateliers* nisu prošli ono što Pierre Gros definira kao “provincijalno dvoumljenje” prilikom napuštanja starih shema prethodnih razdoblja.¹³ Možda, zbog toga, na tim fragmentima nalazimo elemente primjetno različite s tipološke točke gledišta, ali koherentno ujedinjene u uravnoteženu kompoziciju. Osim toga, kako je naglasio J.-B. Ward Perkins,¹⁴ Augustovo doba predstavlja razdoblje eksperimentiranja i brzoga razvoja, u kojem je moguće otkriti iznenađujuću raznolikost mnogih, ponekad i konfliktnih, dekorativnih stilova. Ipak, važno je napomenuti kako je istovremeno uvijek moguće uočiti traganje za ravnotežom između pojedinačnih komponenti koje sačinjavaju arhitektonske elemente.

S druge strane, na jasan način ističe se normativna uloga izvedbe urbanih radova. Ta prilagodba modelima glavnoga grada sigurno ima uzrok u samoj prirodi izvedbe Augusteuma, tako usko povezanoga sa centralnom moći, bilo u političkom, bilo u ideološkom smislu. Uska povezanost s urbanim tipologijama, što se može vidjeti i u općim arhitektonskim oblicima, pokazuje nešto više od neke slabašne autonomije, jednu bitnu kulturnu i materijalnu ujednačenost, karakterističnu za analognu provincijsku izvedbu radova. Radi se o fenomenu koji uključuje i druga središta, kao Akvileju, koji su se, iako ih karakterizira duga tradicija u radu s kamenom, prilagodili modelima glavnoga grada, u prvom redu u odnosu na jedan segment obrade, arhitektonsku dekoraciju, tako snažno uvjetovanu političko-socijalnim implikacijama građevina čiji su dio.¹⁵

---

¹² To “kašnjenje”, nesumnjivo, kreira jedan fenomen koji se prije svega odnosi na početni trenutak kada je Rim nametnuo vlastitu građevinsku i monumentalnu kulturu koja je, zapravo, potpuno nova. Razdoblja prijelaza nameću duže vrijeme za prihvaćanje jedne nove kulture (socijalne i gospodarske). Možda je to razlog što u Naroni, na vrhuncu Augustova doba, nalazimo dekorativne oblike koji se odnose na period od nekoliko desetaka godina ranije. Kasnije, kad rimsko prisustvo postane stabilna realnost, taj odnos dobit će karakteristike suvremenosti. Treba naglasiti da takve neujednačene oblike koji se mogu usporediti s ovima nalazimo na dekoracijama hrama Rima i Augusta u Puli (srednje Augustovo doba): FISCHER 1996, str. 81-87.

¹³ Cfr. AMY, GROS 1979, str. 138.

¹⁴ STRONG, WARD PERKINS 1962, str. 4.

¹⁵ Cfr. CAVALIERI MANASSE 1978, str. 170 i 191-193.

LITERATURA

AMY – GROS 1979

Amy, R. – Gros, P., *La Maison Carrée de Nîmes*, Paris 1979 (Gallia, suppl. XXXVIII)

CAVALIERI MANASSE 1978

Cavalieri Manasse, G., *La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste, Pola. I. L'età repubblicana, augustea e giulio-claudia*, Padova 1978

DŽIN 1998

Džin, K., *Dekoracija Augustovog hrama u Puli*, Histria antiqua 4, Pula 1998, pp. 139-146

FISCHER 1996

Fischer, G., *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996

GROS 1976

Gros, P., *Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*, Roma 1976 (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 231)

HEILMEYER 1970

Heilmeyer, W.-D., *Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdekoration*, Römische Mitteilungen, 16. Erg.-H., Heidelberg 1970

MARIN 1999c

Marin, E., *L'introduction du culte impérial dans la Dalmatie. Narona, Aenona, Issa*, in: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III*, Paris 1999, pp. 265-269

MARIN 2001

Marin, E., *The temple of the imperial cult (Augusteum) at Narona and its statues (interim report)*, Journal of Roman Archaeology 14/1, Portsmouth 2001, pp. 80-112

PENSABENE 1973

Pensabene, P., *Scavi di Ostia VII. I capitelli*, Roma 1973

PICARD 1963

Picard, Ch., *Acrotères, antéfixes, chapiteaux hellénistiques à décor mêlé, humain et végétal: de Samothrace à la vallée du Pô et à Glanum*, Revue Archéologique II, Paris 1963, pp. 113-187

RINALDI TUFİ 1989

Rinaldi Tufi, S., *Dalmazia*, Roma 1989

ROSSIGNANI 1975

Rossignani, M. P., *La decorazione architettonica romana in Parma*, Roma 1975

SÖDERSTRÖM 1948

Söderström, I., *Studi sulla mensola romana dal periodo della tarda Repubblica fino all'epoca flavia*, *Opuscula Archaeologica* 5, Lund 1948, pp. 145-156

STRONG 1953

Strong, D. E., *Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome*, *Papers of the British School at Rome* 21, London 1953, pp. 118-151

STRONG – WARD PERKINS 1960

Strong, D. E. – Ward Perkins, J.-B., *The Round Temple in the Forum Boarium*, *Papers of the British School at Rome* 28, London 1960, pp. 7-32

STRONG – WARD PERKINS 1962

Strong, D. E. – Ward Perkins, J.-B., *The Temple of Castor in the Forum Romanum*, *Papers of the British School at Rome* 30, London 1962, pp. 1-30

WARD-PERKINS 1975

Ward-Perkins, J.-B., *Dalmatia and the Marble Trade*, in: Ž. Rapanić (ed.), *Disputationes Salonitanae* 1/1970, Split 1975, pp. 38-44

WILKES 1969

Wilkes, J. J., *Dalmatia*, London 1969

ZANINOVIĆ 1998

Zaninović, M., *Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji*, *Histria antiqua* 4, Pula 1998, pp. 37-44

Note:

The English and Spanish versions of this text, with illustrations, were published in *The Rise and Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, ed. E. Marin and M. Vickers, Split 2004, *Divo Augusto. La scoperta d'un tempio romano a Croazia. El descubrimiento de un templo romano en Croacia*, ed. E. Marin and I. Rodà, Split 2004. The Italian original version is published in *L'Augusteum di Narona. Roma al di là dell'Adriatico*, ed. E. Marin and P. Liverani, Split 2004.